

vanuit het gezichtspunt van de landbouw is geschreven en er weinig aandacht is voor de negatieve aspecten van de moderne landbouw. Het gekozen standpunt is echter gezien de aard van de opdrachtgever begrijpelijk en bovendien zal de lezer tegenwoordig zelf meer dan genoeg weten over die negatieve kanten. Daar komt nog bij dat zeker niet alle kwade gevolgen van het moderne boerenbedrijf worden genegeerd. Op pagina 260 bijvoorbeeld wordt gewezen op de kans op veterinaire rampen als gevolg van het slepen met dieren. Gezien de MKZ-epidemie die kort daarop uitbrak is dit een profetisch zinnetje gebleken. Kortom, een prachtboek.

Piet van Cruyningen

M. Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse 'fin de siècle'* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001, 384 blz., €25,75, ISBN 90 5356 487 X).

De Groningse neerlandica M. G. Kemperink, die in 1988 is gepromoveerd op een deugdelijk proefschrift over het Hollandse sensitivisme, trekt in deze monografie ten strijde tegen een opvatting die gemeengoed is onder de Nederlandse cultuurhistorici. Volgens de door haar gewraakte visie raakte de Nederlandse kunstenaarswereld vanaf omstreeks 1895 in de ban van uiteenlopende sociale filosofieën die elk voor zich verlangden naar synthese. Het artistieke klimaat ging hetzelfde, moderne patroon vertonen van fragmentatie en verzuiling waaraan de hele Nederlandse samenleving onderhevig was. Naast het radicale individualisme van de Tachtigers dienden zich destijds een groot aantal bronnen van kunstvernieuwing aan. De belangrijkste hiervan waren: een romantisch katholicisme, de theorieën over kunst en samenleving van Richard Wagner, het Engelse utopisme van William Morris en het Duitse marxisme van Karl Kautsky.

Kemperink gelooft niet in deze versnippering van kunstopvattingen. Zij abstraheert met nadruk van het gebruikelijke onderscheid in genres en stromingen: naar haar opvatting zijn er op het punt van de wereld- en levensbeschouwing géén principiële verschillen aanwijsbaar. Die veronderstelde convergentie probeert zij aan te tonen via de behandeling van een aantal specifieke thema's die zij gedestilleerd heeft uit de Nederlandse literatuur van de jaren 1885-1910, te weten: natuur, stad, ras, stand, sekse, wetenschap, geloof, kunst en kunstenaar. Daarbij legt zij telkens dwarsverbanden. Haar studie loopt uit op de constructie van een homogeen denkpatroon dat alle schrijvers, dichters en denkers van het *fin-de-siècle* eendrachtig bezielde zou hebben.

De noemer waaronder Kemperink alle ideologieën samenbrengt, is de angst voor de degeneratie van het westerse ras. Die angst manifesteerde zich in een bijna panische vrees voor opstanden en revoluties, zowel in de koloniën als in het moederland. Het alom heersende pessimisme kwam ook tot uiting in een diepe twijfel aan de macht van de wetenschap. Bovendien had het traditionele christendom zijn vanzelfsprekende waarde verloren. Een veelsoortig mystiek idealisme, dat leidde tot een conservatieve levenshouding in maatschappelijk opzicht, was ervoor in de plaats gekomen. Volgens Kemperink wensten de meeste literatoren een rem te zetten op sociale mobiliteit: 'In dat opzicht tonen de auteurs zich ondanks hun vaak wel aanwezige socialistische en utopistische ideeën reactionair. Dit conservatisme bleek ook uit hun idealisering van hogere standen en hun neiging om zich daarmee te vereenzelvigen.' (340)

Kemperinks typologie van het *fin-de-siècle* is aldus een simplificatie geworden. Zij levert in haar studie dezelfde soort generalisaties die men ook aantreft in de dissertatie van haar vakgenote

Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* (1993) — maar dan in een ernstigere mate. Terwijl Bel voor elk jaar in de periode 1885-1900 een stempel heeft bedacht in termen als 'naturalisme', 'fatalisme', 'exotisme' of 'mystiek', rangschikt Kemperink de hele periode 1885-1910 binnen één bepaalde categorie, namelijk het 'mystieke conservatisme'.

Binnen dat kader bevat het boek overigens veel interessante nuances. Kemperink laat bijvoorbeeld zien dat de algemene angst voor degeneratie vanaf 1900 tot een tegenoffensief leidde, dat zich manifesteerde in de idealisering van gezondheid en kracht. Zo stond na de eeuwwisseling de 'nieuwe gezonde vrouw' borg voor een gezond nageslacht en de 'nieuwe kunstenaar' voor een gezonde kunst (338). Maar in het algemeen worden de ideologische tegenstellingen tussen de diverse kunststrichtingen door Kemperink weggelaten of expliciet weggewoven.

De beroemde polemiek in *De Kroniek* van 1896 over de kroning van tsaar Nicolaas II tussen enerzijds P. L. Tak en anderzijds Alphons Diepenbrock, waaraan een indrukwekkend aantal prominenten een bijdrage leverde, krijgt in haar boek bijvoorbeeld totaal geen aandacht. Die omissie past in de logica van haar aanpak, want Kemperink meent dat de socialistische schrijvers Gorter en Roland Holst in hun levens- en wereldbeschouwing 'net zo elitair' waren als hun individualistisch ingestelde vakbroeders Van Deyssel en Couperus (340-341). Nu laat zich niet ontkennen dat veel toenmalige socialistische kunstenaars hun burgerlijke gewoonten nooit hebben opgegeven. Maar uit de omstandigheid dat zij het dagelijks leven van de arbeiders niet deelden, hoeft nog niet te worden geconcludeerd dat zij zich per se identificeerden met de belangen van de elites.

Kemperinks neiging om te generaliseren, is in de hand gewerkt doordat haar onderzoeksmethode eclectisch is. Zij heeft zich gebaseerd op een corpus van 292 Noord-Nederlandse teksten — epiek en lyriek — die in de periode 1885-1910 in boekvorm zijn verschenen. Op zichzelf is dat een indrukwekkend onderzoeksgebied. Maar daar staat tegenover dat haar gebruik van niet-literaire bronnen evenals haar gebruik van wetenschappelijke geschiedschrijving nogal beperkt is gebleven. Dat is mijns inziens het grootste probleem bij dit boek: Kemperink wilde een cultuurhistorie schrijven die is toegespitst op een analyse van het ideologische klimaat. Maar zij heeft zich, als een echte neerlandica, hoofdzakelijk beperkt tot het hanteren van literaire bronnen. Daardoor beschikte zij *au fond* over al te eenzijdige informatie om te komen tot een uitgebalanceerd oordeel over dit uiterst veelzijdige tijdperk.

H. de Liagre Böhl

A. H. M. Kerkhoff, *Raadsbesluiten als remedie. Openbare gezondheidszorg in Zwolle en de regio IJssel-Vecht 1900-1995* (Panthaleon reeks XXXVII; Rotterdam: Erasmus publishing, 2001, 391 blz., f69,50, ISBN 90 5235 152 X).

A. H. M. Kerkhoff, die aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente structuur en functioneren van de gezondheidszorg doceert, schreef reeds in 1994 een overzichtswerk over de geschiedenis van de gemeentelijke gezondheidsdiensten. De oudste GGD'en ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw in de grote steden in het westen des lands. Over de GGD'en buiten de Randstad, die veelal pas na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht, was tot nu toe maar weinig gepubliceerd. De schrijver mikt met zijn boek, dat in opdracht van de regio IJssel-Vecht werd geschreven, vooral op studenten bestuurskunde. Het bestuurlijk handelen analyseert hij met behulp van de theorie van de Twentse bestuurskundige A. Hoogerwerf. Volgens deze worden de waarnemingen en verwachtingen van bestuurders in hoge mate